

## **Стефан Романів**

Екзекутивний директор Community Languages Australia

Голова Державного комітету по Відзначенню Дня Австралії 2012-

Колишній член та Голова Державної Комісії Багатокультурності 1995-2001

(Вікторія),

Колишній вчитель 1977-1989

### **ЕТНОСИ:ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, СПОДІВАННЯ, ВИМОГИ**

#### **Чи можна частинно застосувати вдалу австралійську етно-політику в Україні?**

Питання етнопонаціональної політики розглядаються на рівні уряду не лише в Україні, а й у багатьох державах світу.

У чому полягає вдала, успішна політика, яка враховувала б національні цінності і бажання служити державі, в якій людина проживає і водночас дозволяла б зберегти свою спадщину, своє рідне.

Здається, успіх лежить у тому, що громадяни в державі розуміють і приймають, так би сказати, правила гри, за якими обидві сторони визнають вартості, які приносить держава, і національне почуття, яке приносить у суспільство відмінна етнічна група з усіма своїми характеристиками. Пов'язавши ці два аспекти – панівна держава та етнічна різноманітність -, починаємо не тільки розумітися, а й починаємо спільно працювати, щоб творити здорове державно-громадське життя.

У цій доповіді постараюся вималювати картину, в якій розписані певні засади, що допомагають не тільки гармонійному співжиттю етносів у державі, але й скріплюють, доповнюють та творять позитивні соціальні, наукові та економічні можливості.

Почнемо від того, де ми знаходимося і чому, що можна зробити, щоб підсилити продуктивні результати в суспільстві? Відтак переглянемо модель політики багатокультурності в Австралії, а тоді представимо цю етно-політику в практиці – насамперед через мовну політику, а відтак зробимо кілька рекомендацій.

#### ***Життя в державі вимагає визнання певних принципів***

Кожна демократична держава, маючи свою, народом прийнятну Конституцію, захищає свої політичні, соціальні, економічні, гуманітарні та

інші інтереси. Приймавши Конституцію даної держави, громадянин повинен мати гарантовані свої основні національні та людські права.

Живучи в цій державі, громадянин має певні зобов'язання супроти цієї держави, а саме:

- бути їй відданим,
- служити її потребам,
- бути продуктивним,
- визнавати її Конституцію, а разом із тим і закони цієї держави.

Держава забезпечує, гарантує право на свободи слова, мови, релігії та культури - кожному, незалежно від етнічної приналежності.

У цивілізованих державах питання державної мови – зрозуміла річ. Прийнято також, що політика підтримки етносів, те, що називається багатокультурністю, забезпечує рамки спільного проживання, в якому національні інтереси держави стоять на першому місці, де громадяни цієї держави, незалежно від їхнього походження, розуміють, підтримують та розширюють ці рамки, а з іншої сторони – держава підтримує процеси щодо збереження та розвитку мови, культури, віровизнання етносів та бачить їх як великий плюс для підсилення суспільства в загальному.

Усвідомлення себе, наприклад - свого українства та всіх інших етносів, доводить до кращого розуміння один одного.

## **Історія**

Україна до 1991 жила в советському світі. Від 1991 року вона стала незалежною державою, народ вирішив перейти у радикально новий етап державобудівництва.

У «сім'ї братніх народів» ішов шалений процес винищення іншої від російськомовної культури, мови, історичної пам'яті, відчувалася зневага до людини, до нації, до національного почуття та гордості. Советський Союз прагнув до злиття націй та етнічних спільнот в єдиний советський народ, щоб не дати закріпитися іншому, ніж російському кореню.

У 1991 році український народ, тобто - громадяни України, українці та інші етнічні меншими недвозначно відкинули ту політичну силу, яка старалася не допускати проявів національної гордості, розуміння приналежності до українського народу.

У 1991 році Україна, тобто українці та інші етноси, які проживали на території України, які народилися або виростили в Україні, підтримали

Акт суверенітету 21 липня 1991 р., Акт Незалежності 24 серпня 1991 р.<sup>1</sup> та підтвердили його Референдумом 1-го грудня 1991 р., коли понад 90% народу проголосували за відбудову Української Самостійної Соборної Держави, за право бути господарем на своїй землі, де кожний матиме своє місце.

*«В середньому по Україні за незалежність проголосували 90,3% від тих, хто прийшли на дільниці. Це 28,8 мільйонів людей.»<sup>2</sup>*

*«Дата 1 грудня 1991 р. назавжди залишиться в історії не лише як подія, що ознаменувала легітимізацію незалежності України, а й як символ остаточного краху комунізму, вирішальний фактор розпаду радянської тоталітарної імперії, відправний момент геополітичних змін, які суттєвим чином вплинули на подальший розвиток подій у Європі та світі.»<sup>3</sup>*

Проголошення незалежності супроводжувалося словами: "Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку із державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні..."

Проголошення Незалежності України 24-го серпня 1991 року – це вияв бажання народу бути собою і розвиватися, бути прийнятим в ряди міжнародної спільноти народів.

А пізніше в Декларації прав національностей України, Народ знову себе визначив – одним із головних положень Декларації було положення про громадянство. Проголошувалося, що Україна має своє громадянство, де «всі громадяни рівні перед законом, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять». Громадяни всіх національностей становлять народ України. Україна - це інклюзивна, не ексклюзивна держава.

Наводяться вищезгадані моменти новітньої історії, щоб підкреслити, що український народ окреслив для себе, яким він хотів би бути –

---

<sup>1</sup> Верховна Рада України; Постанова, Акт від 24.08.1991 № 1427-ХІІ

<sup>2</sup> Історична Правда Референдум за Незалежність 1 грудня 1991-го. Агітація і бюлетені <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/12/1/102150/>

<sup>3</sup> Референдум 1 грудня 1991 р.: історико-політологічний погляд через десятиліття <http://kprda.gov.ua/?p=7150>  
Кобильник В.В. кандидат політологічних наук.

національною державою, яка буде продовжувати тисячолітню традицію державотворення українців.

Якщо так, тоді треба себе запитати: чому знаходимося в нинішній нестабільній ситуації, чому не йдемо дорогою, яка була визначена в 1991 році та підтверджена в часі Помаранчевої революції? Чому дехто почувается гостем у своєму домі, чому далі треба українізувати Україну?

Чому, коли в Україні, яка має понад 100 етносів (національностей), далі дискутується питання державної мови, питання нашої прив'язаності до Москви? Чому немає рівноправності щодо всіх етносів, а виокремлюється одна національна меншина і дається одній окремій (російській) мові в деяких аспектах такий самий статус, що й державній мові?

Що робити і яка має бути розв'язка, щоб національні меншини мали відповідний статус та зрозуміли своє місце в Україні та в українському суспільстві?

Хочу формулювати таку тезу: здорова, обґрунтована етнопатріотична політика не тільки в теорії, але й у практиці скріпить український націоналізм – в тому розумінні, що кожний громадянин розуміє свій обов'язок служити державі, має бажання розбудувувати суспільство, а разом із тим державу.

Для того потрібно мати недвозначну політику.

Подаю практичний приклад із суспільного життя Австралії, де політика багатокультурності старається унапрямувати тих, які були першими на цій землі, і тих, які приїхали і вже поколіннями живуть тут, а теж і тих, які приїхали, шукаючи нового життя для себе та своїх нащадків. Спільно вони творять австралійську державу, за яку спільно несуть відповідальність.

Тому поспробуємо перенести деякі точки цієї політики в українську орбіту і зробимо висновок: чи така політика, а радше елементи цієї політики, зможуть допомогти скріпити та підсилити суспільне життя в Україні.

Громадяни України, які живуть на території України, а це громадяни українського походження разом зі всіма іншими етносами, готові прийняти такі принципи:

а) Служіння та відданість українському народові.

- б) Держава має цінити всі етноси та дає можливості етнічним меншинам вільно в рамках закону України розвиватися.

Фактично закон про національні меншини про те згадує, а саме:

«Верховна Рада України, виходячи із життєвих інтересів української нації та всіх національностей в справі розбудови незалежної демократичної держави, визнаючи нерозривність прав людини і прав національностей, прагнучи реалізувати Декларацію прав національностей України (1771-12), дотримуючись міжнародних зобов'язань щодо національних меншин, приймає цей Закон з метою гарантування національним меншинам права на вільний розвиток».

«...беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становлять п'ятдесятидвох мільйонний народ України, приймає цю Декларацію прав національностей України».<sup>4</sup>

Цими словами починається **Закон України про національні меншини в Україні** від 25.6.1992р та має на своєму початку **Декларацію прав національностей України**. Ці нормативно-правові акти, "прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України", гарантують усім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права».

Отже залишається лише питання: як розвинути цю політику?

Сьогодні національне питання етносів політично забарвлене, головне щодо російської мови та вимог деяких російських груп суспільства, щоб урівняти в правах українську і російську мови.

Чомусь для декого тяжко зрозуміти волю народу в Деклараціях 1991-го, в Акті Незалежності. Політично такого не може бути. Тяжко знайти успішний приклад серед держав світу, де служіння зовнішньому панові на території держави творить позитивні результати.

Для творення здорового суспільства мусять бути рамки, мусять існувати загально прийняті засади та принципи.

---

<sup>4</sup> Верховна Рада України; Декларація від 01.11.1991 № 1771-ХІІ, Верховна Рада України; Закон від 25.06.1992 № 2494-ХІІ

Австралійська модель – одна з найбільш успішних моделей – старається регулювати національне питання, гармонізувати розвиток держави з питанням етносів.

Перепис населення 2011 року стверджує, що 27 % населення має одного батька або матір, які народилися поза Австралією, це приблизно 5,1 млн осіб.

Друге покоління з корінням поза Австралією становить 20%, а це 4,1 млн осіб.

Тобто 47% населення має корінь іншої національної меншини. Понад 200 етносів проживають в Австралії (у два рази більше, як в Україні) та нараховується понад 200 мов.<sup>5</sup>

У засадничому, культурне розмаїття – це обличчя суспільства в Австралії.

Засади залучення етносів та їхня роль у державній політиці мають бути забезпечені та відображені у державній політиці. Прозорість та чіткість у тих питаннях є частиною державобудівничого процесу.

З яких елементів складається така політика?

Державні документи України показують, що в Україні живе понад 100 етнічних меншин .

В Україні існує закон про підтримку національних меншин. Але в нинішній ситуації не всім зрозуміло, що це за політика?

**Пропонуємо, як частину розв’язки, розглянути такі можливості.**

Є можливість для підсилення політики багатокультурності в Україні як засобу для скріплення українського націоналізму, якщо представники інших націй будуть почуватися інтегральною частиною народу, їхнє місце буде зафіксоване в державній політиці, де пропагується вивчення та пізнання етносів, вони визнають національну позицію України та готові служити державі, в якій живуть. Це не значить задавити або втратити своє походження, свій корінь. Політика повинна підкреслити, що мати стільки етносів і стільки різних мов – це плюс і з соціальної, економічної та державної точок зору.

---

<sup>5</sup> 2011 Census data provides a snapshot of Australia’s cultural diversity 21 June 2012 CO-5821  
<http://www.abs.gov.au/websitedbs/censushome.nsf/home/CO-5821> June

В 1989 році Уряд Австралії прийняв державну позицію до цього питання *National Agenda for a Multicultural Australia*<sup>6</sup>, де подано рамки для такої політики.

Здорова політика багатокультурності визначається у трьох вимірах:

### **Культурного розмаїття**

Право всіх українців в ретельно визначених межах виражати свою ідентичність і ділитися своєю культурною спадщиною, у тому числі їх мовою і релігією.

### **Соціальна справедливість:**

Право всіх українців на рівний доступ до можливостей самвиявлення та усунення бар'єрів на підставі раси, національності, культури, релігії, мови, статі або місця народження.

### **Економічна ефективність:**

Необхідність зберегти, розвивати й ефективно використовувати здібності та таланти всіх українців (тобто тих, які живуть на території України).

Ці виміри багатокультурності виражаються у 8 цілях, які формували б Державну етнополітику. Вони однаковою мірою відносяться до всіх українців та жителів на території України, українськомовного та не українськомовного населення, або тих, які слабо володіють мовою.

Треба підкреслити, що існують також обмеження в цій політиці. Вони можуть бути зведені до наступного:

- багатокультурна політика заснована на передумові, що всі українці повинні мати головну об'єднуючу прихильність до України, її інтересів та її майбутнього в першій мірі;
- багатокультурна політика вимагає, щоб усі українці прийняли основні структури і принципи українського суспільства – Конституцію та верховенство права, терпимості та рівності, парламентську демократію, свободу слова та релігії та що українська мова є національною і державною мовою;

---

<sup>6</sup> *National Agenda for a Multicultural Australia 1989* <http://www.immi.gov.au/media/publications/pdf/na-multicultural-australia-sharing-our-future.pdf>

- багатокультурна політика накладає зобов'язання, а також надає права: право на вираження власної культури і вірувань та включає взаємну відповідальність визнавати за іншим право висловлювати свої погляди і цінності.

Цілі такої політики

1. Усі українці повинні мати прихильність до України та нести відповідальність за поглиблення національних інтересів.
2. Усі українці повинні мати можливість користуватися основним правом на свободу та захистом від дискримінації за ознакою раси, етнічної приналежності, релігії чи культури.
3. Усі українці повинні користуватися рівними життєвими можливостями і мати справедливий доступ до ресурсів, якими уряд керує від імені суспільства.
4. Усі українці повинні мати можливість повною мірою брати участь у житті суспільства й у рішеннях, які безпосередньо відносяться до їхніх інтересів.
5. Усі українці повинні мати змогу розвивати і використовувати їхній потенціал для українського економічного і соціального розвитку.
6. Усі українці повинні мати можливість набувати і розвивати знання української мови та мов, відмінних від української, а також шукати та розвивати міжкультурне порозуміння.
7. Усі українці та інші національності повинні мати можливість ділитися своєю культурою та спадщиною.
8. Українські навчальні заклади повинні визнавати, відображувати і відповідати культурному розмаїттю українського суспільства.

Вислід такої політики - це соціальна згуртованість . Цього можна досягнути, коли приймається принцип не асиміляції (тобто зрікаюся свого), а радше соціальної інтеграції . Що це значить ? Це - наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами, етносами, процес об'єднання структур та функцій у цілісному організмі (тобто в суспільстві, в державі).

*«Процвітання Австралії, підкріплене триваюче зростання населення, залежатиме від нашої здатності підтримувати соціальну згуртованість*



*в суспільстві з ще більш культурним розмаїттям, ніж ми успішно розмістили історично.»<sup>7</sup>*

Для практичного відображення такої політики в дії подаю практичний результат «Здорової мовної політики», яка визнає англійську мову як державну, і ставить на важливому місці вивчення інших мов.

### ***Візія Уряду штату Вікторія в Австралії для вивчення інших мов***

Перший принцип політики – державною мовою є англійська і кожен повинен її вивчати та удосконалювати. ( В Україні державна мова українська і кожен повинен її вивчати та удосконалювати ). Держава має подбати, щоб були курси та допоможні структури, які дадуть можливість тим, які не володіють, або слабо володіють українською мовою, її вивчили.

Для тих, які не володіють англійською мовою, а потребують перекладача, держава має забезпечити, щоб така можливість існувала.

Підтримується на державному рівні позицію ( в принципі та на практиці), що вивчення інших мов (збереження своєї мови - а це відноситься до етносів) має багато плюсів:

- Стимулює розумовий розвиток того, хто вивчає мову.
- Суспільство користує з того, що людина вивчає мову або зберігає свою рідну мову, бо тоді вона має додаткову здатність.
- Вивчення іншої мови та пізнання відмінної культури допомагає розуміти інші етноси, а відтак творити гармонійне суспільство.
- Економічно держава також користує.

У різних навчальних системах – державних школах, у суботніх етнічних школах, школах мови в Австралії можна вивчати понад 70 мов за державною допомогою.

У системі суботніх етнічних шкіл (до яких входять українські школи) - це школи, засновані етнічними громадами, що отримують державну допомогу, регульовані урядом та входять у загальноосвітню систему, де навчаються понад 110 000 учнів і вивчають 69 різних мов.<sup>8</sup>

Уряди – Федеральний та Стейтовий - визнають, що вивчення мови – це частина шкільної програми, та що вивчання мови допомагає Австралії соціально й економічно, це майстерність, це здобуток для учня та для

---

<sup>7</sup> Scanlon Foundation Supporting a more cohesive Australia; <http://www.scanlonfoundation.org.au/research.html>

<sup>8</sup> Community Languages Australia Report to Department of Education, Employment and Workplace Relations 2012-13 p3

суспільства. Це також частина політики багатокультурності, тому, що вивчення інших мов, пізнання інших етносів, їхньої мови, культури, релігійних обрядів - доводить до гармонійного співжиття в суспільстві.

Основні принципи такої політики:

- **Участь** – надання якісного, обов'язкового вивчення мов у всіх державних школах, бо це дозволяє всім студентам брати участь у мовному навчанні.
- **Якість** – якість програм базується на затверджених програмах, ефективному використанні Інтернет-ресурсів, передової практики навчання та надання регулярної можливості вчитися і, за значенням, використовувати мову всій школі.
- **Різноманітність** – школи будуть працювати зі своєю шкільною спільнотою для вибору мов, які відповідають їхнім обставинам. Студенти будуть мати можливість продовжувати вивчати мови в школах, а також з додатковими провайдерами (тобто суботніми школами).
- **Партнерство** – локальне партнерство шкіл з усіма секторами, з представниками іноземних урядів та іншими партнерами. Таке партнерство буде підтримувати безперервність навчання, і можливості для реального використання мови. Навчання буде також підтримуватися через більш тісну співпрацю між державними школами і суботніми, громадськими (рідними) школами<sup>9</sup>

Міністр освіти штату Вікторія Мартин Діксон - його бачення:

*«Вивчення мови пропонує значні переваги для вікторіанських студентів, їх сімей та громад. У школі воно допомагає нашим дітям і молодим людям розвивати їхню першу мову, підвищує грамотність, допомагає у вирішенні проблем, і це дає їм простір для широкого кола професій, воно сприяє соціальній згуртованості. Воно доводить до все більш глобалізованої та експортно-орієнтованої економіки та дозволяє носіям мов зберегти свою мову або до неї повернутися.*

Міністр Багатокультурності штату Вікторія, Гіколас Котсірас - його бачення»:

---

<sup>9</sup> The Victorian Government's Vision for Languages Education p7

*«Уряд штату Вікторія не може побудувати різноманітні й ефективні мовно-освітні програми сам.*

*Ми мусимо співпрацювати з багатьма людьми, школами та університетами, підприємствами, етнічними спільнотами, які хочуть внести свій внесок у планування і розвиток освіти світового класу. Уряд повинен працювати з усіма чинниками у Вікторії, щоб забезпечити розуміння важливості того, що вміння говорити двома або більше мовами - це великий плюс для суспільства. Уряд штату Вікторія сподівається на співпрацю з вікторіанською спільнотою для вирішення цієї проблеми. »<sup>10</sup>*

Стейтовий уряд виділяє мільйони доларів з бюджету, щоб впровадити цю мовну політику.

Уряд також покликав Дорадчу комісію, до якої входять різні організації, які мають відношення до вивчення мов та політики багатокультурності.

Ця Комісія має готувати концепції, візії та пляни дії для затвердження Міністром, а відтак, щоб це потім стало урядовою політикою.

За останні 2 роки підготовлено, затверджено та презентовано на рівні уряду та суспільства такі документи:

- *The Victorian Government's Vision for Languages Education*
- *Languages Expanding you World Plan for Implementation The Victorian Government's Vision for Languages Education 2013-2025*
- *The Victorian Government's Vision for civics, citizenship and multicultural education*

Це доказ, що уряд ставить серйозно до питання багатокультурності та бачить користь від такої політики.

Науково-освітні висліди показують, що є ріст серед студентів, які вивчають інші мови, а також просування в збереженні рідної мови (тобто поза англійською).

---

<sup>10</sup> The Victorian Government's Vision for Languages Education p1

Сформовані стратегічні партнерства – школи, громади, бізнес, ЗМІ - допомагають в інформуванні та поширенні такої політики.

Досліди та аналізи показують підвищення не тільки рівня навчання, але також соціальної згуртованості.<sup>11</sup>

## **Висновки**

Політика багатокультурності - важлива і потрібна основа для демократії, для успішного, згуртованого, процвітаючого суспільства. Наш успіх, як багатокультурного суспільства, залежить від того, як ми об'єднаємося навколо спільних цінностей і практик. У свою чергу, наше розмаїття вносить свою частку в силу нашої демократичної системи і нашої державності, постійно розвивається і призводить до соціальних, культурних, освітніх та економічних вигод для всіх.

Освіта та вивчення політики багатокультурності лежать в основі нашої участі в демократичному суспільстві. Вони допомагають учням, батькам, ширшому суспільству зрозуміти свої права і обов'язки, сприяють розумінню громадянами демократичних цінностей і принципів, важливості їх участі в демократичних процесах для прийняття рішень, у виборах представницького і відповідального уряду, утвердженні свободи слова, рівності перед законом, соціальної справедливості та рівних можливостей.

Політика багатокультурності посилює міжкультурне взаєморозуміння та міжкультурне спілкування, а через те, можна сподіватися, гармонійне життя у суспільстві.

## **Подаємо наступні пропоновані кроки:**

### **1. Створення фахової робочої групи для аналізу**

- теперішніх законів та політики етносів в Україні;
- інших моделей в державах, де така політика успішно проводиться;
- теперішніх законів та політики етносів в Україні;

---

<sup>11</sup> Languages Expanding your World - Plan to Implement The Victorian Government's Vision for Languages Education 2013-2015

(До такої групи мали б входити представники уряду, етнічних громад, різних віровизнань, організацій - економічної, соціальної, освітньої сфер.)

2. Покликання державної комісії багатокультурності з такими або подібними завданнями:

- забезпечити повну участь різних етнічних громад в соціальному, культурному, економічному і політичному житті України;
- забезпечити доступ для всіх етнічних громад в Україні до державних послуг;
- плекати єдність, взаєморозуміння, взаємну повагу і злагоду між різними етносами в Україні;
- сприяти співпраці між органами, які займаються справами етнічних громад;
- проводити наукову, просвітницьку роботу для поглиблення та розуміння особливостей різноманітних етнічних громад в Україні;
- проводити просвітницьку працю для розуміння соціальних, культурних та економічних вигод, які може принести добре опрацьована політика багатокультурності;
- заохочувати всі етнічні громади в Україні до збереження і вираження своєї соціальної ідентичності і культурної спадщини.

### **Як це можна зробити?**

Проводити загальнодержавні консультації через мережу регіональних консультативних рад, щоб визначити потреби різних громад, а відтак

- забезпечувати надходження рекомендацій до уряду у справах етнічних груп і громадянства в Україні;
- розвивати і підтримувати партнерські відносини між громадськими організаціями, які забезпечують підтримку, врегулювання і надання послуг для різних спільнот;
- розвивати і підтримувати гармонійні відносини між громадами;

- проводити дослідження, консультування та забезпечити звітність.

Добре опрацьована політика багатокультурності, базована на широкомасштабних консультаціях та вивченні вдалих міжнародних моделей, дасть Україні нагоду включити етноси в національний розвиток держави як партнерів, як повноцінну частину цілого суспільного організму.

Питання мови, культури, історії стають об'єднуючими факторами через процеси усвідомлення та просвітницької діяльності.

Кожний громадянин, кожна етнічна громада знаходить своє місце в розбудові держави, стає партнером, гравцем, потрібним чинником, визнавши основні принципи і цілі щодо свого місця в державі, готовність служити цій державі, розуміючи, що уряд цінить громадян різного походження, їхню мову та культуру.

ЮНЕСКО в Конвенції *Про Багатокультурність та Культурне розмаїття (2005)* пропонує подібні вказівки для здорового розвитку суспільства, коли приймаються певні узгоднені засади.<sup>12</sup>

Даючи сигнали, що в державі це потрібні фактори, з яких всі користаються, то в суспільстві це творить нові можливості, нові умови. Треба лише бути відкритим до зміни, готовим до обговорення та, в кінці, до прийняття відповідних рішень уряду, які стверджують, що об'єднуючий фактор – це творення здорового, корисного для всіх, гармонійного суспільства, а тим самим і розвитку української держави.

---

<sup>12</sup> Convention for Protection and Promotion of Cultural Expressions Paris, 2005